

Inhoud

Proloog 11

DEEL I De eerste oorlogsjaren

Het begin 19
Biddende buurmeisjes 33
Ernstvuurwerkerij 44
Het grote bombardement 57
Brandpunt 74
Nooit meer slapen 90

DEEL II Gevangenschap

Vanwaar zal mijn hulp komen? 105
Het gezin valt uiteen 120
Het kamp 132
Ziekenbarak 152
In de cel 163
De rechtbank 177
Bidden om brood 186

DEEL III Bevrijding

Vrij man	205
Karig	215
Het front	228
Steeds zieker	238
Het sterven van Jaap	253
Erfenis	264
Stamboom	275
Verantwoording	276
Dank	278
Literatuur	280
Noten	284

Proloog

De avondmaaltijd aan de keukentafel van mijn grootouders Van Zweden was begonnen zoals hij altijd begon. Annie had de borden volgeschapt, Jaap had een gebed uitgesproken en nu kon iedereen gaan eten. Het leek een gewone dinsdagavond aan het eind van de zomer van 1943. Mijn vader Kees was de week daarvoor veertien geworden.

Ze waren nog maar net aan hun aardappels begonnen, toen er lang en doordringend aan de trekbel werd getrokken.

‘Kees, doe jij eens even open,’ zei Jaap.

Kees sprong overeind en rende naar de gang om te kijken wie er zomaar onder etenstijd kwam aanbellen. Er stonden twee mannen in lange regenjassen voor de deur.

‘Is je vader thuis?’ vroeg de een.

‘Ik zal hem even roepen,’ antwoordde Kees. Nadat hij zich had omgedraaid om Jaap te gaan waarschuwen, merkte hij dat de twee mannen achter hem aan de gang in liepen. Binnen was Jaap opgestaan van tafel en trad de mannen tegemoet.

‘Van Zweden, we komen u arresteren,’ zeiden ze tegen hem.

Annie was krietwit weggetrokken, de zusjes zwegen geschrokken en Kees was roerloos midden in de keuken blijven staan. De stilte leek eindeloos te duren. Ten slotte nam Jaap het woord. Het was alsof hij een besluit had genomen.

‘De heren vinden het wel goed als ik eerst de maaltijd afmaak met mijn gezin?’ zei hij. Zonder een reactie af te wachten draaide

hij zich om, ging weer aan tafel zitten en begon te eten.

Kees, die stilletjes terug op de stoel naast zijn zus Betsy was geschoven, keek in verbijstering toe. Hij zat schuin tegenover Jaap en kon de twee mannen die achter zijn vaders stoel waren blijven staan, recht in het gezicht kijken. Het waren Nederlandse politieagenten in burger en mijn grootouders kenden zelfs hun namen. Den Helder was een kleine plaats.

De twee stonden zwijgend te wachten, wijdbeens, de handen over elkaar voor hun kruis. Het leek alsof ze enigszins verlegen waren met de situatie. Ze hadden zich ingesteld op paniek en geschreeuw, op verzet wellicht.

Jaap was de enige die at. Geen van de anderen durfde een vork op te tillen. En als ze dat wel gedurfd hadden, zou het onmogelijk geweest zijn om iets door te slikken. Jaap leek daar geen last van te hebben en bracht rustig hap na hap naar zijn mond. Nadat hij zijn bord had leeggegeten, pakte hij de zwarte trouwbijbel, zoals hij altijd deed na afloop van de maaltijd. Het boek was enigszins gehavend door het dagelijkse gebruik. Hij bladerde even en de dunne bladzijden knisperden zoals alleen bijbelbladzijden dat doen. Toen hij psalm 121 gevonden had, begon hij te lezen: 'Ik hef mijn ogen op naar de bergen: vanwaar zal mijn hulp komen?'

Zijn stem klonk zoals die altijd klonk bij het Bijbellezen: rustig en een beetje gedragen. Toen hij de hele psalm gelezen had, sloot hij het boek en sprak een dankgebed uit waarvan niemand zich de woorden meer precies herinnert.

Daarna stond hij op en zei: 'Heren, ik ben klaar om met u mee te gaan.'

Het verhaal van de arrestatie van mijn opa Jaap heb ik vaak horen vertellen. Het is een van de weinige verhalen die ik ken over de grootvader die ik nooit heb meegemaakt. Zo'n familieverhaal dat geregeld opdook, bij de zondagse koffie, op een verjaardagsfeest of tijdens een wandeling door de Donkere Duinen. Kees zal on-

getwijfeld ook over de gebeurtenis hebben geschreven in het dagboek dat hij sinds zijn vijftiengste bijhield. Maar op welke manier en met wat voor details? Dat zal ik pas te weten komen als ik er op een dag in ga lezen.

Vooralsnog is het een overbekend familieverhaal, dat ik bijna kan uittekenen. Zoals een film die ik talloze keren gezien heb of een stukgelezen boek dat ik bijna uit mijn hoofd ken. Het verhaal heeft altijd min of meer dezelfde opbouw en wordt steeds in dezelfde bewoordingen verteld. Een gestolde versie van een gebeurtenis van ruim tachtig jaar geleden.

Maar op deze middag in 2011 is het anders. Mijn vader Kees is de verteller, zoals zo vaak, maar vandaag doet hij dat vanuit zijn bed. Rechtop met twee kussens in zijn rug zit hij in het geleende ziekenhuisbed dat we voor hem midden in de achterkamer hebben neergezet. De eettafel is uit het centrum verbannen en de bijbehorende stoelen staan rond het bed. Het licht dat door het grote achterraam naar binnen valt is witter dan anders vanwege het dikke pak sneeuw dat alles bedekt. Twee koolmezen hangen aan de vetbol die zo is opgehangen dat Kees hem vanuit zijn bed kan zien.

Aan de stem van Kees is niks te merken, de dictie is als altijd. En hij vertelt het verhaal zoals het hoort, zonder nieuwe feiten of onbekende wendingen. Maar verder is er weinig zoals het hoort. Kees' gezicht is ingevallen en gelig van kleur, zijn pyjamajasje slobbert om hem heen en op zijn borst kun je vanonder een pleister het lijntje naar de morfiepomp zien zitten. Elk kwartier geeft die met een zacht plofje een nieuwe dosis af. Op het kastje zit een grote witte knop waarmee een extra *boost* gegeven kan worden als de pijn te erg wordt.

Alles wijst erop dat het de laatste keer is dat we het verhaal uit Kees' mond zullen horen. We hangen aan zijn lippen. Mijn moeder zit op haar vaste plek vlak bij het hoofdeind van het bed. Hoewel ze ingespannen luistert, ziet ze er een beetje verloren uit. Alsof ze het niet helemaal kan volgen. Mijn zus heeft thee ge-

schonken voor iedereen en pakt nu een stoel. Zelf leun ik tegen de kast. Op de onderste plank staan de doosjes medicijnen opgestapeld naast het kerststalletje dat we zijn vergeten op te ruimen.

Aan de andere kant van het bed heeft Betsy haar stoel zo dicht mogelijk bij geschoven. De lievelingszus uit Canada is bijna vierentachtig, maar lijkt wel tien jaar jonger. Haar gebaren zijn levendig en ze heeft een blos op haar wangen. Het retourticket naar Toronto heeft ze laten verlopen om bij haar jongere broer te kunnen blijven tot het einde. Samen met haar man heeft Betsy haar intrek genomen in een hotel in de buurt. Elke middag komen ze op bezoek. Hun Canadese sneeuwlaarzen doen goede diensten in het ongewoon winterse Amsterdam.

Als Kees klaar is met het verhaal, is de stemming geladen. Iemand pakt een zakdoek. Maar al snel verandert de sfeer. Betsy komt met een nieuw verhaal van vroeger, en dan Kees weer. Kriskras buitelen de herinneringen aan hun kinderjaren in Den Helder over elkaar heen. Een straatfeest in de late jaren dertig, het grote bombardement van juni 1940, het ongeluk met de autopod waarmee ze samen – in veel te hoog tempo – van de dijk waren gereden. Broer en zus hebben dezelfde aanstekelijke manier van vertellen. Ze delen de liefde voor details en voor alles wat naar het absurde neigt. Soms praten ze door elkaar heen en van tijd tot tijd wordt er bulderend gelachen.

Intussen blijft in mijn hoofd het verhaal van de arrestatie van mijn opa Jaap nog even rondzingen. Misschien dat op dat moment het besef ontstaat dat dit verhaal belangrijker is dan ik tot nu toe heb aangenomen. Dat deze geschiedenis niet alleen Kees en Betsy en de anderen van het gezin gestempeld heeft, maar ook mij.

Waarom heb ik in al die jaren nooit eens een vraag gesteld over dit verhaal? Ik ken alleen de standaardversie. Van de voorgeschiedenis weet ik niets, de precieze omstandigheden ken ik niet, en van wat er na de arrestatie gebeurde, heb ik alleen een vaag beeld. Misschien dat de dagboeken die Kees een paar dagen geleden

zonder veel plichtplegingen aan me heeft overgedragen, meer duidelijkheid zullen geven. Maar dan moet ik ze gaan lezen en ik ben er niet zeker van of ik dat wil.

Vluchtig cirkelt mijn brein nog even om de kwestie heen, terwijl ik met een half oor de gesprekken rond het bed blijf volgen. Dan nemen andere gedachten het over: het telefoontje van een verre neef, de afspraken met de thuiszorg, en dat we vooral niet moeten vergeten om voor vijf uur de nieuwe cassettes met morfine op te halen bij de apotheek.

In de dagen daarna is er geen gelegenheid meer om terug te komen op het verhaal van de arrestatie, en zelfs als die er wel geweest was, weet ik niet of ik op het idee was gekomen om het onderwerp aan te snijden. De gezondheidssituatie van Kees verslechtert snel. We moeten alle zeilen bijzetten om tegemoet te komen aan zijn wens om thuis te sterven en zijn dag en nacht in touw.

Bij de uitvaart wordt psalm 121 gezongen.

DEEL I

De eerste oorlogsjaren

Het begin

Den Helder, 10 mei 1940

De oorlog begon met het klepperen van de koperen brievenbus in de Bothastraat nummer 9 in Den Helder. Een luid en aanhoudend geklepper in de vroege ochtend van 10 mei 1940. Het gezin van mijn grootouders Jaap en Annie lag nog in bed, hoewel de meesten al wakker waren door het gedreun van het afweerschut. Van dat geluid keken ze nauwelijks meer op. Sinds de mobilisatie de vorige zomer was op de marinebasis van Den Helder om de haverklap geoefend met het geschut. Zelfs het kleine broertje Harry kende het geluid van de explosies en schrok er niet meer zo heftig van.

De voortdurende oorlogsdreiging had de sfeer in huis veranderd. De grotere kinderen leefden met het onzekere, maar vage gevoel dat er erge dingen op til waren. Ze vingen flarden op van gesprekken die ze niet begrepen, hoorden weleens iets op straat. De dreiging was na al die maanden bijna gewoon geworden, maar desondanks voelbaar.

Op die ochtend van de tiende mei was Kees al om een uur of vijf gewekt door het dreunen van het geschut. Ook zijn twee oudere zussen waren al wakker. Achter het dunne wandje dat de zolderkamer in tweeën deelde, hoorde hij ze giechelen en praten. Ze werden steeds luidruchtiger.

‘Jaaa, toe maar!’ riep Betsy, de jongste van de twee, vol enthousiasme na elke explosie. Ze juichte de militairen toe. Zij moesten het land verdedigen, als dat op een dag nodig zou zijn. Hoe meer

ze oefenden, hoe beter dat zou lukken. Toen Betsy in een wilde beweging haar hoofd aan de zolderbalken stootte, konden de zussen niet meer ophouden met lachen.

Opeens klonken er andere geluiden, minstens even doordringend, maar van veel dichterbij. Ze kwamen uit de gang beneden. Er werd voluit en langdurig met de brievenbus geklepperd, daarna aan de trekbel getrokken en toen weer geklepperd.

‘Word wakker!’ klonk een paniekerige stem door de brievenbus. ‘Het is oorlog!’

Kees hoorde hoe zijn ouders hun bed uit sprongen en naar beneden renden. Even later klonk in de gang de stem van tante Net, die vijf huizen verderop woonde. Half huilend bleef ze haar boodschap herhalen. ‘Het is oorlog. Het is oorlog.’

Het verhaal over het allereerste begin van de oorlog heb ik nooit eerder gehoord. Het ging bij ons thuis vroeger vaak over de oorlog, maar meestal waren het flarden, vage aanduidingen over bommen in de nacht of iets akeligs over een opa die gevangenzat. Het was zelden een logisch verhaal met een begin en een eind. En een klepperende brievenbus kwam er nooit in voor.

Maar nu heb ik het begin gevonden. Het staat in de dagboeken die mijn vader heeft nagelaten. Op de avond van 10 mei 1991, precies 51 jaar na dato, blijkt Kees uitvoerig geschreven te hebben over die eerste uren van de oorlog.

Hij beschrijft hoe hij op die meiochtend in 1940 vanuit zijn bed het wilde gerammel met de brievenbus hoorde. ‘Wij, boven, vielen stil. Toen de voordeur openging, hoorden we tante Net roepen dat het oorlog was en dat ze de parachutes van de Duitsers had zien neerkomen.¹ Ik herinner me van mezelf een bedremmelde houding, gemengd met angst. Ineens kwam je in een andere wereld je bed uit. Alles was anders.’

Maar opwindend was het ook. Nog nooit was Kees zo snel in de kleren geweest. Hij rende de trap af en glipte zodra hij de kans kreeg de deur uit. Hij wilde niets van het spektakel missen. ‘Een

paar minuten later liep ik op straat – achteraf gezien blootgesteld aan dodelijk gevaar, want de eerste luchtaanval van mijn leven maakte ik mee terwijl ik buiten liep te kijken,’ noteert hij. ‘Een paar honderd meter boven het perk dat voor School Acht ligt, zag ik een Duits gevechtsvliegtuig van links naar rechts door mijn blikveld razen. Het zwenkte aanhoudend, om het intensieve afweervuur te ontwijken. En toch liep ik daar, alsof ik naar het vuurwerk ging kijken.’

Eenenzestig was Kees toen hij deze passage in zijn dagboek noteerde. Het lijkt alsof hij al schrijvend weer even die jongen van tien werd, die enthousiast en zonder nadenken naar buiten holde om met eigen ogen te gaan zien wat er allemaal gebeurde. Het moet opwindend zijn geweest om te zien hoe dat vliegtuig vlak over het dak van zijn school – Kees zat in de derde klas van School Acht – zwenkte. Hij had er geen idee van wat oorlog betekende. ‘Die onbevagenheid heeft maar even geduurd,’ schrijft Kees. ‘Mijn ouders haalden me snel in huis.’

Ik zie mijn vader zitten aan het grote eikenhouten bureau waaraan hij zo lang ik me kan herinneren dagelijks achter zijn typemachine zat te tikken. Op de plank naast het bureau stond de gestaag groeiende rij ordners. De kartonnen kaften waren grijsgevolkt en alle ordners waren met de hand genummerd. Hierin verzamelde Kees de bladzijden van het dagboek waar hij als vijftientigjarige aan was begonnen. Zijn eerste aantekening had hij op een donderdagavond in maart 1955 gemaakt. Hij was nooit meer met schrijven opgehouden.

Kees typte zijn dagboek in de begintijd op witte, flinterdunne vellen die zacht knisperden als je ze oppakte. Het leken wel luchtpostvellen. Vanaf de allereerste aantekening had hij de typemachine verkozen boven de pen. Schriften vol gekrabbel, daar deed hij niet aan. Losse vellen waren handiger. Als Kees een hele bladzij had volgetikt, trok hij het papier met een bedachtzame ruk uit de machine, maakte hier en daar met zijn vulpen een klei-

ne correctie en schreef er een paginanummer op. Dan voorzag hij het vel met de perforator van gaatjes die hij verstevigde met twee kleine bruine ringetjes. Daarna ging de bladzij de ordner in.

Het geratel van de typemachine is het geluid van mijn kindergaren. Hoewel Kees met twee vingers tikte, kon hij het verrassend snel. Het leek alsof hij altijd geagiteerd was als hij schreef. Het gerammel van hele zinnen die in één keer werden neergezet, afgewisseld met het karakteristieke belletje, gevolgd door het zwiepende geluid van de wagen. Alsof hij er genoeg aan beleefde dat hij weer een regel had volgetikt en dat aan iedereen wilde laten horen.

De typegeluiden reisden overall met ons mee. Als we in de zomer op vakantie naar de Veluwe gingen, werd de typemachine in een speciale koffer gestopt en lag de ordner waar Kees in bezig was, boven op de tassen met kleding in de achterbak van ons afgeladen volle Dafje. ‘Ik ben van nature een binnenvetter,’ schreef Kees tijdens een van die vakanties. ‘Ik schrijf veel meer dan mensen denken, maar ik sla het allemaal op in ordners.’

Al bijna tien jaar heb ik de verhuisdozen met de drieëndertig ordners op zolder staan. Toen ik na de dood van mijn vader de studeerkamer opruimde, had ik de plank met ordners tot het allerlaatst bewaard. Daar stonden ze, dicht tegen elkaar aan geschoven, keurig in het gelid en met zorg genummerd en geda-teerd. Ze vulden nagenoeg de hele plank. Helemaal links stond ordner nummer één, die op 3 maart 1955 begon. Op de rug van de laatste ordner in de rij was de einddatum niet ingevuld.

‘Een wonderlijke gedachte dat mijn dagboek zomaar ergens afbreekt,’ had Kees op een middag kort voor zijn dood tegen me gezegd. Hij was eenentachtig en zijn kanker was uitgezaaid en gaf steeds meer klachten. Hij kwam het ziekenhuisbed dat we voor hem in de achterkamer hadden neergezet nauwelijks meer uit.

‘Zou je nog verder willen schrijven?’ vroeg ik.

‘Nee, hoor. Dat hoeft nu niet meer.’

Het hoorde bij dagboeken, vond Kees. Je begon er zomaar mee op een willekeurig moment in de tijd en zonder vooropgezet plan. En op een al net zo willekeurige avond maakte je je laatste notitie zonder te beseffen dat het de laatste was.

‘Waarom schrijf je jouw dagboek nog steeds met de hand?’ vroeg hij.

Ik was naast hem op de bedrand gaan zitten en wilde hem een beker lauwe thee met een rietje aanreiken. Hij liet zich niet afleiden. ‘Ik heb het je wel vaker gezegd,’ vervolgde hij. ‘Het is veel slimmer om een dagboek op de computer te schrijven. Dan wordt het toegankelijk voor jezelf en voor anderen.’

Ik zal vaag hebben geknikt, maar ik wist meteen al dat ik dit dringende advies – zelfs al was het een wijze raad vanaf een sterfbed – niet zou opvolgen. Mijn dagboek bestaat uit een verzameling schriften en boekjes die met de hand zijn volgeschreven. Ik heb ze eens geprobeerd te nummeren met plakkertjes op de rug, maar die zijn er voor een deel weer afgevallen. Soms lijken het meer kladschriften dan dagboeken. Ze staan vol gevoelsuitbarstingen en gedachten die voor niemand interessant lijken behalve voor mijzelf. Ik gebruik die schriften om helderheid te scheppen, om hardop na te denken over mijn werk, om dingen uit te proberen.

Mijn dagboek bestaat al ruim vijftig jaar. Ik begon op de avond van mijn tiende verjaardag te schrijven in een boekje met een geborduurde kaft dat ik die middag cadeau had gekregen van mijn beste vriendin. De bladzijden waren versierd met oranje en roze bamboebossen en zonnen met veel stralen. Van mijn tiende tot mijn elfde maakte ik elke dag een aantekening. Daarna schreef ik onregelmatiger en veranderden de boekjes in dikke schriften met saaie kaften. Op dit moment ben ik in schrift 36 bezig.

Bij een dagboek op de computer kan ik me weinig voorstellen. Het schrijven met de hand geeft me toegang tot een domein dat ik al typend niet makkelijk kan betreden. Het is nabijer, onge-

controleerder, dichterbij de slaap en de droom. Vaak begin ik een werkdag met iets wat lijkt op de *morning pages* van de Amerikaanse schrijfster Julia Cameron: de pen op papier zetten en zonder nadenken, pauzeren of schrappen een aantal pagina's volschrijven.

Met zoiets hoefde ik bij Kees niet aan te komen. Zijn dagboeken zijn heel anders dan de mijne. Hij schreef beschouwend, cerebraal en betogend. 'Ik pleeg piekende emoties in het dagboek te vermijden,' schrijft hij. 'Ik denk dat je schrijvend altijd afstand moet nemen, als tweede natuur, maar ook als beheersing van je vak.'

Het was helemaal niet nodig geweest om die drieëndertig ordners van Kees in verhuisdozen te stoppen en naar mijn zolder te verslepen. Ik heb de 6156 bladzijden van het dagboek gewoon op mijn laptop staan: een Word-document van 19,2 megabyte. Ik kan erdoorheen scrollen zoveel ik maar wil, ik kan op trefwoord zoeken, thema's uitlichten, passages vergelijken. Een computerbestand geeft zoveel meer mogelijkheden dan een papieren versie.

Kees was opgetogen geweest toen de eerste tekstverwerkers op de markt kwamen. Dit zou ongekende perspectieven bieden. Hij had zich altijd al om de toegankelijkheid van zijn dagboek bekommerd. Met behulp van een kaartenbak die op trefwoord was ingedeeld, kon hij zelf in zijn ordners zoeken. Het metalen bakje met lichtgele systeemkaarten stond opengeklapt op zijn bureau. Op een onbewaakt moment had ik eens mijn eigen naam opgezocht onder het tabje C. Het kaartje met 'Corien' was aan beide kanten volgeschreven met datums. Op al die dagen had Kees over mij geschreven. Een beetje geschrokken had ik het kaartje teruggeschoven.

Met de komst van de computer veranderde alles. Het was een groot moment toen Kees in 1991 voor vijftienhonderd gulden zijn eerste tekstverwerker kocht: een tweedehands Apple Performer.

ma. Het grijze, vierkante kastje met het kloeke toetsenbord nam de plek van de typemachine in. Al snel na de aanschaf vatte Kees het plan op om zijn complete dagboek over te tikken. Het moet een klus van vele maanden, misschien wel jaren zijn geweest. Ik stel me voor hoe hij al typend een groot deel van zijn leven opnieuw zal hebben beleefd. Hoe was dat? Daarover zweeg het dagboek.

Duidelijk was wel dat Kees zichzelf toestond om al doende hier en daar wat te redigeren. ‘Ik heb het principebesluit genomen om alle franje weg te knippen en m’n teksten redelijk op orde te brengen,’ vermeldt hij. Hoe intensief die redactieronde is geweest, of er hele passages gesneuveld zijn of compleet herschreven, dat wordt nergens gezegd. Ik vermoed dat hij zich zal hebben ingehouden. Hij hield niet van gestileerde dagboeken die overduidelijk met het oog op publicatie geschreven waren. Tegelijkertijd kende ik hem goed genoeg om te weten dat hij geen enkele kromme zin of pathetische uitglijder – ‘franje’ – zal hebben laten staan.

Toen hij klaar was met overtikken, moet Kees de oerversie van het dagboek hebben weggegooid. De grijsgevolkte kartonnen mappen werden vervangen door nieuwe Leitz-ordners in blauw, rood, grijs, geel en groen. Daar stopte hij geen knisperende luchtpostvellen met doorhalingen in vulpeninkt in, maar schone A4’tjes, die bedrukt waren met dezelfde schreefloze letter die ik zelf ook graag gebruik. Netjes in het gelid stonden ze op de plank achter zijn bureau.

Het was een mooi rijtje ordners, maar wat echt telde, was de digitale versie. Het gaf Kees een zekere rust dat alles veilig was opgeborgen in zijn computer. Geregeld maakte hij back-ups, eerst op buigzame floppy’s, daarna op diskettes, en nog weer later op USB-sticks. Hij bewaarde ze op verschillende plekken voor het geval een brand het huis zou verwoesten. Het was een van zijn grote angsten. ‘Als mijn dagboek verbrandt, pleeg ik zelfmoord,’ schrijft hij ergens.